

Министерство
на образованието и науката

АЗ·БУКИ

Национално издателство
за образование и наука "Аз Буки"

**БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
И ЛИТЕРАТУРА**

Българско научно-методическо списание
в година XXI, 2012 в киевски 1

ИСТОРИЯ

Българско научно-методическо списание
в година XXI, 2012 в киевски 1

**МАТЕМАТИКА
И ИНФОРМАТИКА**

Българско научно-методическо списание
в година XXI, 2012 в киевски 1

**ПРЕДУЧИЛИЩНО
НАЧАЛНО ОБРАЗОВАНИЕ
Педагогика**

Българско научно-педагогическо и методическо списание
в година XXI, 2012 в киевски 1

**ХИМИЯ
ПРИРОДНИТЕ НАУКИ
В ОБРАЗОВАНИЕТО**
астрономия
биология
география
физика

**ПРОФЕСИОНАЛНО
ОБРАЗОВАНИЕ**

Българско научно-методическо списание
в година XXI, 2012 в киевски 1

**СТРАТЕГИИ
НА ОБРАЗОВАТЕЛНАТА
И НАУЧНАТА ПОЛИТИКА**

Научностратическо списание
в година XXI, 2012 в киевски 1

Философия

Българско научно-методическо списание
в година XXI, 2012 в киевски 1

**Чуждозиково
обучение**

Научно-методическо списание
в година XXXIX, 2012 в киевски 1

Избрано

от текстовете, публикувани в списанията
на Национално издателство

АЗ·БУКИ

14 7 – 13 АПРИЛ

Урокът е по-лесен с приказно вълшебство

*Откъс от „Модели на учебни ситуации
за работа с вълшебна приказка
в началното училище“*

Калина Йочева

Шуменски университет „Еп. Константин Преславски“

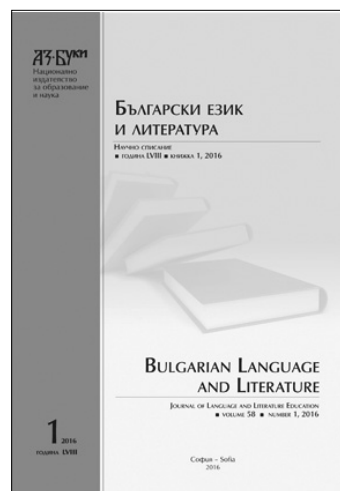
В продължение на векове приказката е функционираща в обществото като ефективен модел на победение, като текст, запознаващ младите членове на това общество с нормите и ценностите, наследени от предците и затова имащи задължителен характер.

Съвременното образование се свързва с нови условия за преподаване, които налагат необходимостта от прилагането на методи и подходи при изучаване на вълшебна приказка, съчетаващи интереса на учениците към жанра, теоретичните акценти в изследванията, методическите характеристики на приложението им и възможностите на интерактивните методи. Тези условия са в две основни направления: теоретико-приложни (методически) и информационно-технологични.

Теоретичните основи на новия модел за литературно образование са ясно обосновани от Р. Йочева и предполагат актуален подход не само към фолклорните, но и към художествените жанрове. В проекта за изучаване на приказка Р. Йочева включва следните основни компоненти: тема, мотиви; главен герой; сюжет; жанрова природа – връзка между типа персонаж, сюжета и логиката на неговия строеж, представи за ценност и послание на приказката.

В модела са дефинирани основните характеристики на вълшебната приказка, изведени от теоре-

Заглавието е на редакцията

www.bel.azbuki.bg

Главен редактор

Проф. д.п.н.
Маргарита Георгиева
E-mail: m.georgieva@abv.bg

Редактор

Д-р Мая Падешка
0889 22 04 12
Тел.: 02/425 04 70
02/425 04 71
E-mail: bel@azbuki.bg

**Съдържание
на сп. „Български език
и литература“,
кн. 1/2016:**

*ОБРЪЩЕНИЕ
КЪМ ЧИТАТЕЛИТЕ*

*ОБУЧЕНИЕТО
ПО БЪЛГАРСКИ ЕЗИК
И ЛИТЕРАТУРА
В НАЧАЛНОТО УЧИЛИЩЕ*

Осмисляне на фолклорната
песен в началното училище
/ *Румяна Йочева*

Модели на учебни ситуации
за работа с вълшебна приказка
в началното училище / *Калина Йочева*

Комуникативните упражнения
в електронна среда (I – IV
клас) *Виолета Кюркчийска*

СТУДЕНТСКИ ФОРУМ

Развиване на умения за писане на аргументативен текст в осми клас (върху изучаван художествен текст) / *Райка Славчева*

Фолклорният празничен календар в пети клас и неговите проекции в мултиетническа среда / *Калинка Ежова*

БЪЛГАРСКИ ЕЗИК И КУЛТУРА ПО СВЕТА

Обмяна на добри педагогически практики във виртуалното образователно пространство / *Росица Пенкова, Мирена Лезурска*

Пространство и език. Литературната топография на България / *Силвия Шведлецка*

Добруджа. Символизъмът в Полша и България / *Анджелика Кошиерадзка*

РЕЦЕНЗИИ И ИНФОРМАЦИЯ

Приносен труд за теорията и практиката на езиковото образование / *Ваня Кръстанова*

тичните постановки на изследователите и разграничаващи фолклорния от художествения текст, обособени са типологичните акценти в структурата, а представянето им е функционализирано с оглед на литературнообразователния процес в училище. Допълнително е предложена адаптация на този модел за целите на изучаване на фолклорния нарративен жанр в началното училище.

Предложена е и модерна макроструктура на урока по литература, освобождаваща педагозите от механичното придържане към догматични образци и следването на задължителни етапи при реализиране на целите във всеки конкретен урок. Условното разграничаване на компонентите на урока като *учебни ситуации* провокира творческото мислене на учители и ученици и създава условия за спокойно и конструктивно дидактическо общуване в процеса на обучението.

Целите на урока са регрупираны така, че максимално да облекчат усилията на началните учители при представяне пред учениците на новите знания и при формирането на умения за работа с текста. Диференцирането на целите на информативно-познавателни, комуникативнопрактически и възпитателни създава предпоставки за по-ясна формулировка на учебните задачи, предвидени за решаване в урока, с оглед постигане на конкретните за всеки урок задачи.

Второто условие за промяна в модела на работата е развитието на информационните технологии, което предлага възможности за активизиране на учениците в процеса на обучение, за повишаване на мотивацията им за учене и за стимулиране на познавателния им интерес. Новите пътища за достъп до информация сериозно разширяват ресурсите за получаване на знания с различно ниво на достоверност, което извежда на преден план въпроса за подготовката на учениците за селективен подход към огромния корпус информация, с който се сблъскват ежедневно.

Учебната ситуация като структурно звено на урока представлява „относително завършена част от урока, която има свой вътрешен център и определени, неповтарящи се в рамките на цялото функции: да подготви учениците за възприемане на темата и да аргументира необходимостта от изучаването ѝ; да открие тезиси по темата и да ги обоснове; да ги обобщи“.

Учебните ситуации, описани в текста, са приложими във всички типове уроци по литература в началното училище. Проблемната и тематичната им насоченост позволяват те да бъдат използвани и във всеки от макроструктурните компоненти на урока: актуализация, работа с нов материал, приложение. По тази причина не е коректно ангажиране с

приложението им в урок от конкретен тип, а е препоръчително те да се разглеждат като относително дискретни единици, които могат да бъдат пренесени от урок в урок в зависимост от конкретните урочни цели.

Предложените учебни ситуации са апробирани в уроци за извънкласно четене и в уроци за обобщение и преговор, тъй като този тип уроци имат относително по-свободна структура и дават по-голяма възможност за провокиране на активността на учениците.

Апробиранияте учебни ситуации имат следните общи характеристики:

1. Базирани са върху съвременния методически модел за работа с фолклорни текстове.

2. Работи се върху вълшебна приказка.

3. Използват се интерактивни методи на работа.

4. При подбор на текстовете са отчетени читателските предпочитания на учениците.

5. Текстът задължително се представя първо от учителя.

6. Всички ученици разполагат с хартиен вариант на текста, по който се работи.

7. Интерактивните методи, прилагани в учебните ситуации, не са алтернатива на традиционните методи за работа, а допълнение към тях.

Наред с общите моменти при конструиране на учебните ситуации са налице и редица различия. В противоречие с доминиращото в практиката мнение, че интерактивните методи са свързани преди всичко с използване на компютър, мултимедийна презентация, интерактивна дъска и т.н., някои от предложените учебни ситуации са изпълними без наличието на технически средства. От гледна точка на необходимостта от техническо обезпечаване апробиранияте учебни ситуации могат да се разделят на три типа:

1. без използване на технически средства;

2. с използване на компютър;

3. с използване на компютър и интернет.

Учебни ситуации 2 и 3 могат да бъдат реализирани в различни варианти в зависимост от техническата обезпеченост – чрез работа на учениците само с компютър или чрез работа с компютър и интернет. В първия случай е необходимо софтуерът, който се използва в учебната ситуация, да е инсталиран на всички учебни компютри. Във втория случай това не е необходимо, разчита се на достъп до интернет и се работи във виртуална среда. И двата варианта имат своите предимства и недостатъци. Когато учениците работят с инсталиран на училищните компютри софтуер, изпълнението на задачата не зависи от допълнителни ограничения (например некачествен достъп до интернет). Също така учениците не са подложени на риска от посещение на неподходящи сайтове. От друга страна обаче, този вариант е с много по-висока степен на „лабораторност“ и не дава възможност за формиране на умения за търсене на информация в мрежата. Работата във виртуална среда дава много повече възможности на учениците, по-привлекателна е за тях и е по-близка до реалните условия на игра с приказния текст. Но за да бъде този вариант ефективен и безопасен за учениците, е необходимо задължителното наличие на защитен софтуер.

При работа с компютър и интернет се работи с достъпни за учителите и учениците средства, които не налагат никакви допълнителни разходи за училището: PowerPoint и Word от Office пакета на Microsoft и сайт за свободен достъп, посочен от учениците като любимо място за игра в интернет.

Изборът на приказните текстове, включени в учебните ситуации, е повлиян от няколко фактора.

1. Популярност на текста сред учениците. Тъй като учебните ситуации включват интерактивни методи на работа, които са нови за учениците, наложително е да се работи с познати и любими на учениците текстове. За целта е използван модифициран интерактивен метод „Светкавица“ чрез задача към всички ученици:

Запишете на лист заглавието на първата вълшебна приказка, която си спомняте. Резултатите, получени като отговор, са първият фактор при подбор на текстовете за работа. Ранжирането на текстовете е: „Пепеляшка“, „Спящата красавица“, „Златното момиче“, „Снежанка“, други (в това число и неприказни текстове, посочени от отделни ученици).

2. Опростена структура на приказния текст. По тази причина приказката „Снежанка“, въпреки че е посочена от учениците като предпочитана, не е включена в учебните ситуации, тъй като предполага много по-сложен анализ на трихоговата структура. Отделни елементи (вълшебни предмети, типизирани образи, топоси) от тази приказка присъстват в обобщенията относно общите характеристики на приказните текстове и приказните герои, но поради структурната си сложност за малките ученици тя би била по-коректно интерпретирана в следващите образователни степени.

3. Ясно диференцирани герои. Приказката „Златното момиче“ е особено удобен за създаване на паралели и извличане на нравствено послание текст. По-сложната двухогова структура на този текст не затруднява учениците, а позволява да се очертаят по-категорично типизираните образи на героите.

4. Наличие на подходящ софтуер и сайтове за свободен достъп за игри с приказки.

Учебна ситуация 1

Текст: „Златното момиче“

Работа с „Картите на Проп“ (3, с.76)

„Карта на приказката“

Необходими материали: *хартия, химикалки (флумастри)*

Етапи на работа:

1. Представяне на текста от учителя

2. Извеждане с помощта на въпроси на функциите (по Проп) в приказката и откриване на повтарящите се функции:

- отправяне на героинята (2);
- героинята напусна дома си (2);
- героинята се среща с дарител (1);
- героинята се среща с вредител (1);
- дарителят подлага героинята на изпитания (1);
- вредителят подлага героинята на изпитания (1);
- героинята придобива нов (по-добър) облик (1);
- героинята придобива нов (по-лош) облик (1);
- героинята получава награда (1);
- героинята получава наказание (1);
- завръщане на героинята у дома (1);
- завръщане на лъжегероинята у дома (1).

(Наложително е уточнението, че учениците не се обременяват с неподходяща за тях терминология; теоретичната информация е задължителна за учителя, но в процеса на работа се използва достъпна за възрастта на учениците лексика.)

3. Изясняване на приликата и разликата в постъпките на двете героини и диференциране на героиня и лъжегероиня в приказката.

4. Работа в малки групи – 7 минути.

Учениците се разделят на 3 групи, във всяка група има по 6 или 7 ученици (в зависимост от броя на учениците в класа). Задачата към всяка група е различна.

Първата група работи с функциите, които са еднакви и за двете героини.

Втората група работи с функциите, които са свързани само с героинята.

Третата група работи с функциите, които са свързани само с лъжегероинята.

Всяка група има задача да изобрази посочените функции най-много с три свързани знака на малко картонче – „карта“. Последователността на работа в групата е следната: всеки ученик предлага свои варианти на изобразяване на функциите;

Избрано

следва обсъждане в групата на всички варианти; за всяка функция се избира един от вариантите, представени от отделните ученици. Ако не се постигне съгласие, с общи усилия се изработва вариант, различен от предложените.

5. Един ученик от всяка група представя вариантите, като едновременно с това на гъската или на постер се подрежда „Карта на приказката“ със следната структура: общи функции; функции, свързани с героинята (в жълт цвят, на горен ред); функции, свързани с лъжегероинята (в черен цвят, на долен ред).

6. Коментар на структурата.

– *Защо функциите, свързани с героинята, са на горния ред, а свързаните с лъжегероинята – на долния? (Подсказване: Кога казваме, че човек е „извисен“, и кога – „долен“?)*

– *Защо горният ред е в жълто, а долният – в черно? (Подсказване: „златно“ сърце, „черна“ душа.)*

7. Коментар на комуникативните модели:

– *Защо Златното момиче получава награда, а Черното момиче – наказание?*

– *Можем ли да разберем още от началото на приказката кое момиче ще получи награда и кое ще бъде наказано?*

– *Кои думи от началото на приказката ни помагат да разберем как ще завърши тя за двете героини?*

– *Знаете ли други приказки, в които има подобни герои в началото и подобен край за различните герои?*

– *Кои действия на Златното момиче му помагат да получи награда?*

– *Кои действия на Черното момиче водят до наказание?*

– *Знахарката вредител ли е, или е дарител?*

8. Задачи за самостоятелна работа.

– *Прочетете приказката на презентацията и открийте грешките в нея.*

(Контролните моменти в презентацията са свързани с място на действието, действията на героите, цветовата гама и др.)

Подготовка на сценарий за драматизация (по избор): Историята на Златното момиче; Историята на Черното момиче.

Коя от двете истории може да бъде самостоятелна вълшебна приказка? Защо?

Подгответе драматизацията, като използвате само пряка реч. Включете репликите на героите от приказката, а където се налага, добавете още реплики.

Пълния текст четете в сп. „Български език и литература“, кн. 1

Граматиката се завръща

*Откъс от „За неизбежното завръщане
на граматиката“*

Евгения Вучева

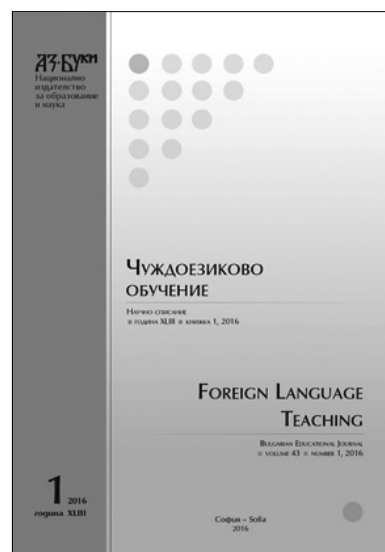
Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Ще започна с едно признание: когато получих поканата, за да говоря за обучението по граматика, ме връхлетяха множество въпроси и съмнения по отношение на говорите, които са повлияли на организаторите при избора на темата: Защо граматиката? Защото е най-важна при усвояването на испанския език? Защото е най-силната или най-слабата му страна? Защото граматическата компетентност се счита за първостепенна измежду останалите езикови компетентности? Или защото на граматиката се отрежда най-малко внимание в последно време, когато всички следват „модерните“ комуникативни подходи в обучението по чужд език?

В последващото изложение ще се спра върху два аспекта: видовете граматика (т.е. граматика или граматика) и проблемите, които виждам в усвояването на граматическата компетентност. Тъй като основната посока, в която работя, е теоретичната граматика, ще се опитам да се съсредоточа върху онези аспекти на обучението, при които теорията би могла да бъде полезна както за преподавателите, така и за учениците.

Нека си припомним в началото значението, което са отдавали на тази област на филологическото знание гръцките философи (Сократ, Платон,

Заглавието е на редакцията

www.foreignlanguages.azbuki.bg

Главен редактор

Проф. д-р Димитър Веселинов
E-mail: d_vesselinov@yahoo.fr

Редактори

Николай Кънчев
0888 81 56 45
Йордан Ходжев
0889 81 15 65

Тел.: 02/425 04 70
02/425 04 71

E-mail: foreignlanguages@azbuki.bg

Съдържание на сп. „Чуждоезиково обучение“, кн. 1/2016:

ПРИЛОЖНА ЛИНГВИСТИКА

Vocalire: les 7500 mots essentiels pour l'enseignement du vocabulaire français ou son auto-apprentissage en autonomie (colleges, lycees, français langue seconde ou étrangere) / *Jean-Claude Rolland, Jacqueline Picoche*

За неизбежното завръщане на граматиката / *Евгения Вучева*

МЕТОДИКА

Чуждите езици в българските закони / *Антония Радкова*

Справя ли се Гугъл-преводач с превода на фразеологизми и помощник ли е в чуждо-езиковото обучение / *Калин Василев*

Изграждане на представата за Германската демократична република в българските учебници по немски език от 60-те и 70-те години на ХХ в. / *Весела Белчева, Свилен Станчев*

ЕЗИК И КУЛТУРА

Забавления по френски / *Цветя Тодорова*

Дидактика и превод. Школският метод „психагогия“ и синонимните биними в българската преводна практика през ранния ХІХ век / *Драгомира Вълчева*

РЕЦЕНЗИИ И АНОТАЦИИ

De vita beata на преводача / *Владимир Сабоурин*

Систематизиране на фрагментите / *Панайот Карагьозов*

ОТКРЫТАЯ ЛИНИЯ

Что может объединять Л. Толстого и Интернет / *Евгения Жеймо*

Аристотел), в чийто нестихващ интерес към проблемите на езика са се вписвали и въпросите на граматика. От традиционните науки за речта – реторика, граматика, поетика и диалектика – единствената, която се е съхранила във времето, без да промени задачите си, нито името си, която остава и до днес непокътнатата на своето място, е граматиката. Това е науката, изучаваща езиковите елементи и техните взаимовръзки. Името ѝ е красноречиво: от гр. грамма („буква“) и γραμματικη τέχνη („изкуство на буквите“). „Изкуството на буквите“ се е разпростирало върху всички аспекти на речта: правопис, синтаксис, тълкуване на текстове и дори литературна критика, т.е. включвало е голяма част от това, което днес свързваме с филологическото знание.

Грамматиката не е филология, но областта ѝ е толкова обширна, че се разгръща върху всички сфери на езиковото познание. Обичайно езиковото значение се погръдделя на лексикално и граматическо, а оттам идва и разграничението между лексикална и граматическа компетентност. Но все пак това не е просто разделение между лексика и граматика, както вероятно изглежда на пръв поглед. Това е най-вече разграничение между какво и как. Например, от една страна, според лексикалното си значение радостен влиза в опозиция с тъжен, но от друга, без да променя лексикалното си значение, влиза в категориална опозиция с радост, радвам се, радостно. Или: лексикалното значение – какво – на радостен (≠ тъжен) може да се представи в категориалните матрици на прилагателно, съществително, глагол и наречие, като между последните съществува опозиция по граматично значение – как, – чрез която посочените форми се обособяват като различни езикови категории. Това, от една страна. От друга – граматическото значение не е единствено значението на частите на речта; то е и значението на морфемите за род, число, лице, наклонение, време, перфективност, имперфективност и т.н., т.е. значението на различните морфемни, участващи в конфигурирането на определена граматична категория в рамките на посочените най-обща категориални матрици, в които съществува лексикалното значение (съществително име, прилагателно име, глагол и наречие). И още: граматично е значението на морфемните гъми, функциониращи в речта като инструменти на кохерентността – предлозите, съюзите и членът в испанския език. Явно, че в полето на граматическото значение се включват както категориалното, така и инструменталното (морфемното) значение. Казаното е валидно по отношение на думата. Ако преминем към равнището на изречението, ще установим, че граматич-

ческото значение обхваща както моделите за структуриране на изречението (със съответните структурни части, като поглог, сказуемо, допълнение, определение), така и изреченските модуси (утвърдително, отрицателно, съобщително, въпросително, повелително, желателно и т.н. изречения). С други думи: тук граматическото значение се проявява като структурално и като онтично и отново отговаря на въпроса как (как се организира изреченската структура според структуралното, или синтактично, значение?; как се представя състоянието на нещата от извънезиковата действителност в зависимост от онтичното значение?).

От казаното е видно, че граматичното познание е вплетено в думата (като категориално и морфемно съдържание) и в изречението (като структурално и онтично съдържание). При това самата лексема не може да съществува самостоятелно, ако не е вписана в някоя от четирите категориални матрици (на съществително име, на прилагателно име, на глагол или на наречие) и ако не е оформена материално с помощта на съставните си морфемни (за род, число, време, наклонение и пр.), от което става повече от очевидно, че лексикалният компонент на езика се нуждае от граматическа организация, за да може да се създаде, кодира/разбере, декодира която и да е езикова формация, в крайна сметка, за да изпълни езикът изначалната си функция на инструмент за комуникация.

В една своя схема Е. Косерцу (1978: 140) разпределя зоните на лексикологията и на граматиката по начин, който се вписва в изложената дотук концепция за обхвата на граматичното значение:

	Лексикология
Лексикално значение	-----
Категориално значение	
Инструментално значение	
Структурално значение	
Онтично значение	Граматика

С това кратко въведение си поставих две задачи. Първо, да илюстрирам разпространето на граматиката върху всички сфери на езика и да докажа, че граматичният компонент (който присъства във всички равнища на езиковата конфигурация) е основен за изграждането на езиковата компетентност. Второ, да представя една обща картина на граматическите импликации в структурата на езиковата компетентност, картина, която да послужи като отправна точка за обособяването на основните проблеми в обучението по граматика.

Изводът, който логически следва от казаното, е, че граматиката не само слага своя отпечатък върху лексиката; тя е основата на езиковата компетентност, а оттам – и на комуникативната компетентност. И въпросът отново се свежда до **как**: как да преподаваме граматиката? В този пункт се пресичат две перспективи: 1) какъв вид граматика (теоретична, дескриптивна, нормативна, генеративна, практическа, комуникативна) да преподаваме, и 2) с какви методи; т.е. отново се преплитат, вече на дидактическо равнище, проблемите, свързани с **какво** и **как**.

Общовайдна практика е дидактическата традиция в обучението по граматика да се опира на господстващите лингвистични теории. Промените в подходите се дължат и на преориентацията в познавателните и житейските ни потребности: интересът към знанието (граматико-преводен и аудиолингвален метод), към езика като система (дескриптивен метод), към правилното използване на езика (нормативен и аудиовизуален метод), към комуникацията (комуникативен метод). Към казаното трябва да се добавят и двата основни подхода, които се прилагат в чуждоезиковото обучение: дедуктивният (от правилото към онагледяването/прилагането му чрез примери), чието главно действащо лице е учителят; и индуктивният (от примерите към извличането на общото правило), който поставя на централно

място обучаваните, като ги насърчава да търсят общи закономерности и сами да извеждат съответните абстракции.

Промените в подходите, макар и обясними до голяма степен с изискванията, които ни поставят преките цели на обучението при втори или трети чужд език, отразяват същевременно и последователните направления в науката за езика. Така, в граматико-преводния метод може да се долови влиянието на диахронното и сравнителното езикознание; заг дескриптивния прозира структурализмът; в комуникативния се проявяват някои аспекти на функционализма, на прагматиката и на социолингвистиката; при когнитивния, поредния модерен метод, се прилагат постулатите на когнитивната лингвистика. Трябва да признаем обаче, че при функционалните модели (вкл. когнитивният, който също е такъв) понятието *граматическа компетентност* постепенно се превръща в градивен елемент на концепцията за *комуникативна компетентност*, разработена от Д. Хаймс, за когото последната е функция от всички фактори (езикови, социални, културни, психологически), обуславящи използването на езика за практически цели.

Анализирайки методите на обучение по втори език, които се прилагат в Испания през втората половина на ХХ в., Е. Мартинел Хифре и М. Крус Пинол посочват, че един от положителните приноси на структурализма в езиковото обучение е постепенно изместване на фокуса от художествените текстове върху говоримия език. Генеративната граматика пък включва в системите за обучение различни контексти и ситуации, стреми се да подтикне към свободен изказ, като анализът на грешките (контрастивен анализ) се превръща във важна част от процеса на обучение (въпреки че не всички грешки се дължат на интерференция, а някои типични грешки дори не зависят от родния език на учениците). Според генеративните и когнитивните схващания обучаваният създава своя собствена граматика, т.нар. *междинен език*, включващ правила от родния и от чуждия език, както и правила, които не принадлежат на нито един от двата езика, а изучаващият езика ги създава в движение въз основа на аналогии, обобщения и т.н. В началото в т.нар. собствена граматика ще преобладават елементи от родния език, но се предполага, че в процеса на усвояване на чуждия език междинният език ще се доближава все повече до него. Анализът на грешките е съобразен с тяхната поява, а не с предвидимостта им по метода на контрастивния анализ. Така видяна, грешката вече не е „неправилност“, а се превръща в изключително важен източник на информация за процеса на обучение. На свой ред, комуникативният метод въвежда понятието *умения*, с което се свързват и основните цели на усвояването на чуждия език: декодиране (слушане и четене) и кодиране (говорене и писане).

Пълния текст четете в сп. „Чуждоезиково обучение“; кн. 1

Войните на Волжка България

*Откъс от „Войните на Волжка България
с монголите“*

Красимир Кръстев

Шуменски университет
„Епископ Константин Преславски“

През първата половина на XIII в. Волжка България се сблъсква с монголските пълчища и след гълга и ожесточена борба е завладяна. Всъщност тази гържава е първата страна в Европа, повалена от тези страшни завоеватели. След понесения удар тя така и не съумява да се съвземе. Във връзка със събитията, довели до гибелта на тази българска гържава, съществуват множество дискуссионни въпроси, които въпреки гългите години изследователска работа все още чакат своя отговор.

В продължение на векове волжките българи подгържат тесни връзки с мюсюлманските страни, и най-вече с народите от Средна Азия. Съществува предположение, че приемат исляма именно от там. Първите монети, сечени в Болгар, са имитации на саманидски сребърни дирхами. Дали волжките българи са познавали монголите преди военния им сблъсък? Благодарение на активните си търговски контакти с редица средноазиатски народи и гържави информация за тази част на света периодически постъпвала във Волжка България. Ето защо може да се предположи, че когато монголите нападат през 1219 – 1220 г. големите градове на Средна Азия, като Бухара, Самарканд и Хива, волжките българи по всяка вероятност госта рано разбират за това поради тесните търговски и културни контакти с тях. Въз основа на косвени данни може да се предположи, че опасността била добре

Заглавието е на редакцията

www.history.azbuki.bg

Главен редактор
Проф. д-р Пламен Митев
E-mail: plamdm@abv.bg

Редактор
Д-р Албена Симова
0889 88 21 83
Тел.: 02/425 04 70
02/425 04 71
E-mail: history@azbuki.bg

Съдържание на сп. „История“, кн. 1/2016:

EDITORIAL

ОТ ДРЕВНОСТТА ДО ДНЕС

Икономика, търговия и градски живот в лангобардска и византийска Южна Италия (X – XI в.) / *Георги Димов*

Представата за склави и тюрки в „Стратегикона“ на Псевдомаврикий / *Иван Стоянов*

ДОКУМЕНТАЛНО БОГАТСТВО

Бележки върху, демографската, религиозната и стопан-

ската история на селищата по поречието на Вьча през последната четвърт на XV – XVI в. / *Дамян Борисов*

ЦИВИЛИЗАЦИОННИ ГРАНИЦИ

Войните на Волжка България с монголите / *Красимир Кръстев*

ПАЗИТЕЛИ НА ПАМЕТТА

Домът на българската възрожденска книга: Христо-Дановият музей в Пловдив / *Вера Бонева*

осъзната в Източна Европа. Така войните между Волжка България и руските княжества, които в продължение на два века са почти ежедневие, внезапно секват. Последната война между тях се отнася към 1218 г., когато волжките българи нападат Устюг. Т.е. тази военна акция се отнася за времето преди нахлуването на монголите в Средна Азия. Оттогава повече от два века, чак до 1429 г., не са били предприемани походи на волжките българи срещу руските земи.

Това обаче не се отнася за руските князе. Те не престават да безпокоят Волжка България, не осъзнавайки напълно голямата опасност, която в крайна сметка ще се стовари и върху тях. През 1220 г. те предприемат една от най-мощните си военни кампании и нанасят сериозно военно поражение на Волжка България, като разрушават град Ошел край устието на река Кама (Смирнов, 1951: 46 – 47). След това руснаците започват да установяват контрол над земите на моргвите (Смирнов, 1951: 48). По същото време монголите с превземането на Хорезъм през 1221 г. завършват завоюването на Средна Азия.

През 1222 – 1223 г. монголските войски под предводителството на най-способните военни пълководци – Джебе, Субедей и Тугачар, завоювали отслабените от постоянни конфликти помежду си, както и от вътрешни междусобици, гържави в Кавказкия регион – емирата Азербайджан и царствата Грузия и Армения. Монголската войска очевидно била съставена от три тюмена. През пролетта на 1223 г. същите войски преминават през Дербентския проход, а целта им е разгромяването на основния им враг в този регион – куманите. Има основание да се смята, че монголската армия при този поход е съставена не от три, а от пет тюмена, защото Татищев отбелязва, че в състава на войските, нахлули в степите на север от Каспийско море, са също така и най-големият син на Чингиз-хан – Тасхуе (т.е. Джучи), както и Ковгадж (Халиков, 1994: 24).

Някои от куманските предводители и руски князе се обединили и се сблъскали с монголската армия недалеч от устието на река Калка на 21 май 1223 г., но претърпели страшно поражение. В Лаврентиевия, Ипатиевия и Суздалския летопис се съдържа подробен разказ за тази битка: от обикновените войници се завърнали едва един на всеки десет. Броят на убитите само от Киевското княжество достигнал 10 000. След тази внушителна победа монголите цяло лято грабили куманската степ. Вероятно през есента на 1223 г. по неизвестни причини монголската войска се насочила към средното течение на река Волга. Наброявайки вероятно повече от 30 000 души, монголските войски нахлули във Волжка България.

Изглежда, волжките българи очаквали нашествениците. Колко време се подготвяли и какви точно военни приготовления са извършени, не е известно. Но именно тук, някъде в пределите на тази не много голяма средновековна гържава, монголите претърпели едно от най-страшните си поражения. Числеността на волжко-българската армия

също не е известна. За хога на самата битка обаче разполагаме с някои сведения, защото вестта за тази огромна победа бързо се разнесе. Арабският автор Ибн ал-Асир може би е предал най-добре хога на военните действия:

„Когато жителите на Болгар чули за приближаването им към тях, те на няколко места им устроили засади, излезли срещу тях и ги отвлекли дотогава, докато не дошли до мястото на засадата, нападнали ги в гръб така, че те останали по средата. Бил ги мечът от всички страни, убити били много и оцелели от тях немного. Говорят, че те (останалите живи) били по-малко от 4000 човека. Отправили се те в Саксин, връщайки се при своя Чингиз-хан и се освободила от тях земята на кипчаците; който от тях се спасил, той се върнал в своята земя“ (Тизенгаузен, 1884: 27 – 28).

Точното място на битката остава неизвестно. Предполага се, че тя е станала още при преминаването на река Волга от монголите или скоро след това (Халиков, 1994: 25). Може би в тази битка са взели участие и унгарци, останали все още в своята прародина Велика Унгария или пък живеещи на територията на Волжка България. Основание за такова предположение дават сведенията на доминиканския католически монах Юлиан (унгарец по народност), който преминал през земите на волжките българи скоро след завладяването на Волжка България от монголите през 1236 г. Цел на неговото пътуване била да открие прародината на унгарците – Магна Hungaria (Велика Унгария). Любопитен факт е, че във Волжка България той срещнал унгарка (женена за волжки българин), която го упътила към целта му. Юлиан отбелязва:

„Но същите тези татари, сблъскали се с тях (унгарците), не могли да ги победят на война, обратно, в първата битка били победени от тях“ (Аннинский: 1940: 81).

Според някои изследователи този голям погром се дължи и на силно оределите след битката при река Калка монголски войски, както и на добротото разгръщане на българските разузнавателни отряди (Фахрутдинов, 1984: 98). Марджани добавя, че българите обкръжили от всички страни монголите и само малка част от тях успели да се спасят, като се върнали през земите на Саксин и Талган през 1224 г. (Марджани: 1897). Въпреки че местоположението на Саксин все още е спорно, вероятно се е намирал някъде по долното течение на река Волга, а някои приемат, че е друго име на Итил (Бартольд, 1964: 706), докато Талган се локализира в степените на Северен Казахстан.

Вестта за монголското нашествие към Европа твърде бързо се разпространила. За него се споменава в най-старата Хроника на Ливония, писана през 1226 – 1227 г. (Аннинский: 1940: 71). До средата на 30-те години на XIII в. бил загържан монголският натиск към Европа (Гумади, 1948: 41). Но от друга страна, волжките българи се превърнали за монголите в най-големия им враг. Още повече че волжките българи станали естествени съюзници на куманите, към които било насочено острието на монголските походи на Запад.

След тези събития, по думите на Ан-Нувайри, Чингиз-хан предал на най-големия си син *„Дешт-и-кьпчак (страната на кипчаците) с летовища и зимовища от границите на Каялък и земите Хорезъмски до покрайнините Саксински и Болгарски“* (Тизенгаузен, 1884: 150). През пролетта на 1227 г. след смъртта на Джучи хан на улуса му станал най-големият му син Бату, който оглавявал от сега нататък всички походи срещу Волжка България. Няколко месеца след Джучи умрял и Чингиз-хан. Велик каан на Монголската империя станал най-големият му жив син Угедей.

Според някои изследователи именно от това време датират преустройствата на укрепленията на Болгар (Халиков, 1994: 27). Авторът счита, че тогава около стените му била изградена още една (трета) укрепителна линия, а около вътрешния град – втора. В източните и югоизточните покрайнини пък били изградени землени укрепления (Халиков, 1994: 27). Територията на Волжка България по това време се простирала далеч на югоизток, като достигала до река Яик (Урал) (Казаков, 1997: 70).

Скоро след смъртта на Чингиз-хан бил предприет втори поход срещу Волжка България. Рашид ад-Дин отбелязва, че почти веднага след възшествието си каанът Угедей изпратил Субугай (Субегей) и Кукгай „в страните Къпчак, Саксин и Булгар“ (Тизенгаузен, 1941: 34). Времето на провеждането на похода не е окончателно изяснено. Ако се доверим на Рашид ад-Дин, той трябва да се е провел скоро след пролетта на 1227 г. Въз основа на руските летописи обаче може да се предположи, че той е станал поне две години по-късно – през 1229 г. (Черепнин, 1970: 183). За тази година е отбелязано в летописите, че „стражи български избягаха, бити от татарите близо до реката, чието име е Яик“ (Черепнин, 1970: 183 – 4). Лаврентиевият летопис съобщава, че „същата година (1229) саксини и половци избягаха от низините при българите пред татарите“. Очевидно монголите, въпреки че нанесли поражение на волжките българи (както и на други народи), не успели да преминат през река Яик (Урал). Вероятно опасявайки се от засади, този път те не се впуснали в преследване. Освен това приблизително по същото време имало няколко огнища на съпротива в Средна Азия и Афганистан. Тя била организирана от последния шах на Хорезъм Джалал ад-Дин. Срещу него през 1228 – 1229 г. от Угедей била изпратена друга монголска армия, предвождана от Джармагун.

Постепенно монголите преминали в настъпление в няколко направления. Още през 1227 г. била ликвидирана Тангутската гържава, намираща се на север от Китай, а през 1233 – 1234 г. завършило завоюването на империята Дзин в Северен Китай. Джалал ад-Дин също бил разгромен и загинал в планините на Кюрдистан през 1231 г. По този начин ръцете на монголите били развързани за поход към Европа.

През 1232 г. срещу Волжка България бил предприет нов поход. Вероятно той отново бил оглавен от Бату, а сред пърководците бил и най-способният военачалник от онова време – Субегей. Както е отбелязано в „Свещеното сказание“, в тази година войската на монголите срещнала „силна съпротива от страна на тези народи и градове, завоюването на които му (на Бату) било поръчано от Чингиз-хан, а именно: Канлин, Кибджаут, Баджигат, Орусут, Асит, Булар, Келет..., а също и градовете зад пълноводните реки Агил (Итил) и Джаях (Яик)“ (цит. по Халиков, 1994: 29). В този избор походът не е датиран, но в Лаврентиевия летопис под годината 1232 е записано: „Придойдоха татари и зимуваха, не достигайки до Великият град Болгарски“. Предполага се, че монголите достигнали до границите на Волжка България от страната на Magna Hungaria (Халиков, 1994: 30), т.е. от изток, заобикаляйки Каспийско море от север.

По време на престоя монголите завоювали каспийските степи и Южен Урал. Башкирите например участват активно в следващите походи на страната на монголите. Саксините продължили съпротивата, отглас от която дочуа Плано Карпини, който пътувал с керван през долното течение на Волга в средата на XIII в. Той отбелязва, че монголите „обсадили един град на гореспоменатите саксини и се опитали да го завладеят, но те направили машини срещу техните машини и изпочупили всички машини на татарите“, така че последните „от машините балисти не могли да се приближат към града за сражение“. Въпреки че монголите успели да подкопаят крепостните стени „и се вмъкнали в града... едни се опитали да подпалят града, а други се сражавали“. Обсадените не се предали и „определили една част от населението за потушаване на огъня“, докато другата част воювала. Нападателите, „виждайки, че нищо не могат да сторят“, свалили обсадата.

По същото това време волжките българи пред надвисналата над страната им огромна опасност потърсили съюз с Русия. Те се обърнали към владимиристо-суздалския княз Юрий Всеволодович с искане за военна подкрепа, обещавайки дори да му заплащат. Но руснаците не приели и в отговор нападнали граничните между Волжка България и Русия земи на мордвите и буртасите. Владимиро-суздалските войски „подпалиха техните села, а мордви избиха много“. В похода участвали и ярославският, рязанският и муромският княз.

Монголската войска, явно, останала в степите на Каспийско море след 1232 г. Именно тук през 1234 г. пристигнал след поход в Китай и Субегей. Основна цел на

монголите била отново Волжка България. За това съществуват няколко извора, като във всички тях „страната Булгар“ е поставена винаги на първо място. Важността и мащабите на похода личат и от факта, че преди него (през 1235 г.) е свикан общомонголски курултай. Ал-Джувайни отбелязва, че целта на похода била „да се завладеят страните Булгар, Аси и Рус, които се намирили в съседство със стана на Бату, не били още покорени и се гордеели със своята многочисленост“ (Тизенгаузен, 1941: 22 – 23). За похода били призвани най-големите синове на всички монголи. Ал-Джувайни продължава: „Затова в помощ и подкрепа на Бату, той (Угедей) назначил следните хански синове: синове на Тулуи – Менгу-хан и брат му Бучек, от своите синове – Гуюк-хан и Кадаган, и други хански синове: Кулкан, Бури, Байдър, братята на Бату – Хорду и Тангут, и няколко хански синове, а от знатните емири били Субутай-бахадур. Ханските синове за устройването на своите войски се отправили всеки в своя стан и местопребиваване, а пролетта излезли“ (Тизенгаузен, 1941: 22 – 23). Само числеността на тези войски се изчислява на около 140 000 души (Халиков, 1994: 31). Но освен това във войската били призвани и представители и на покорените народи. Монахът Юлиан пише: „От всички завоювани от тях царства те гонят в боя пред себе си войните, годни за битка“ (Аннинский: 1940: 88). Според арменския автор Киракос Гандзакец този път монголската армия настъпила заедно със семействата, жените и децата (цит. по: Халиков, 1994: 32).

В началото на 1236 г. армиите, предвождани от Чармагатан, завладели Закавказието. Най-големите градове били разрушени, например Ани – столицата на Армения. Жителите ѝ може би избягали във Волжка България. Косвени доказателства за това се търсят сред откритите в западните покрайнини на Болгар останки от арменска колония (Халиков, 1994: 32). През юни 1236 г. Юлиан на два дни път от Болгар видял монголски пратеник, който му съобщил, че главните сили на монголската армия се намират на пет дни път от тях и се готвят за война с Алемания (Германия?) (Аннинский, 1940: 81). Персийският автор (по произход помюсюлманчен евреин) Рашид ад-Дин съобщава, че „те всички... през есента в пределите на Булгар се съединили с рода на Джучи: Бату, Орду, Шейбани и Тангут“ (Петрушевский, 1960: 37).

Халиков изчислява числеността само на същинската част на монголската армия на 200 – 250 000 души, като към тях трябва да се прибавят и покорените народи (Халиков, 1994: 32 – 3). Греков и Якубовски считат, че само част от армията се отправила към Волжка България, а главните сили, начело с Бату, се насочили директно към земите на куманите, бургасите, моргвите и руското Рязанско княжество (Греков, 1950: 209). По този начин руските изследователи омаловажават ролята на волжките българи и преувеличават ролята на Русия. Те обаче гледят своето гледище във основа единствено на руските летописи, без да вземат под внимание много по-подробните сведения на източните автори. Освен това те не вземат под внимание факта, че появяването на монголските войски в Рязанското княжество вероятно към есента на 1237 г., защото град Рязан бил обсаден едва на 16 декември 1237 г., въпреки че споменават това (Греков, 1950: 211). Походът на Бату започнал още през пролетта на 1236 г. и според самите извори монголските войски се съединили именно във Волжка България (Тизенгаузен, 1941: 22 – 23).

Волжките българи укрепили градовете си и съсредоточили в тях значителни сили. Монахът Юлиан споменава за слухове, че в един голям град имало 50 000 войници (Аннинский, 1940: 81), а имало и други градове, които можели да въоръжат при нужда същия брой войници (Аннинский, 1940: 85). Въпреки това силите били изключително неравни и монголите превзели град Велики Болгар в резултат на мълниеносна победа (Фахрутдинов, 1984: 99) или на продължителна обсада (Халиков, 1994: 34). Съдейки от изворите, ние се присъединяваме към мнението, че градът бил превзет с шурм (Тизенгаузен, 1941: 23).

Превземането на столицата на Волжка България имало широк отглас сред съвременниците предимно в ислямския свят. Ал-Джувайни отбелязва: „Отначало те със сила и шурм превзели града Болгар, който бил известен в целия свят с недостъпната си местност и голямата си населеност. За пример на подобните, жителите

Избрано

му избили и пленили“ (Тизенгаузен, 1941: 23). Авторът на Лаврентиевия летопис съобщава: „Същата есен (на 1236 г.) придойдоха от източните страни в българската земя безбожните татари и превзеха славния Велик град Болгарски и избиха с оръжие от стареца до младия и до същинския младенец, и взеха плячка много, а града им погналиха с огън и цялата им земя плениха“. Имаме пълно основание да смятаме, че и тук монголите приложили своята обичайна тактика за превземане на вражески градове (Халиков, 1994: 34 – 5). Подготовката и начинът на атакуване на градовете от монголите е добре описан от Плато Карпини (Шастина, 1957: 53 – 54). Юлиян отбелязва, че през 1237 г. чул, че монголите превзели тук около „60 добре укрепени замъка“ (Аннинский, 1940: 85).

И до днес липсва единно мнение по въпроса кой точно град е бил столица на Волжка България по време на монголското нашествие. Най-вероятно неговите останки се намират в Биярското градище – най-голямото селище от онази епоха в района на средното течение на река Волга. Градът бил силно укрепен с шест концентрично разположени укрепителни пояса от землени валове и ровове. В центъра на града се издигала цитадела с четириъгълна форма, изградена чрез гървена стена с ширина и височина от 10 м. На всеки 60 – 70 м имало разположени кули. Общата дължина на разкритите при археологическите разкопки землени валове е около 5400 м. По върховете им имало гървена палисада. Валове на външния град имат дължина от почти 11 км. Извън очертанията на града били разположени други укрепени с палисади предградия. Освен това те били разположени на естествено защитени от реки, езера и блата територии.

Пълния текст четете в сп. „История“, кн. 1